प्राणोत्क्रमिष्यायां वागादिमेधिल्यापत्तिं शरीरपात-प्रसङ्गञ्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-स्थितिं दर्शयति। "तानु वरिष्ठः प्राणः उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव-ष्टभ्य विधारयामि" इति च। एतमेवार्थं श्रुतिराह। "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाये" इति च। सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। "यस्मात् कस्मा-च्छरीरात् प्राण उत्क्रामति तदेव उच्छुष्यति तेन यदन्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति" इति च प्राणनि-मित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति। "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि? कस्मिन् वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रति-ष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति प्राणनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति" भा०। "पञ्चवृत्तिर्मनो बहुव्यपदिश्यते" सू०। "इतश्चास्ति सूक्ष्मप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तित्वं व्यपदिश्यते श्रुतिषु "प्रा-णोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः। प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्यवत्कर्मकारणः, उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्-क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसान्न-यति इति। एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः। श्रोत्रादिनि-मित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः। न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्णी-रन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात्। नन्वत्रापि श्रोत्रादिभिर-पेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः। एवं तर्हि परमतसमति-सिद्धमतुमतं भवतीति न्यायादिष्वपि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्प-निद्रास्मृतयो नाम। बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम्। जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम्" भा०। "अणुश्च" सू०। "अणुश्चायं सूक्ष्मः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत्। अणु-त्वञ्चेदापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्च-भिर्वृत्तिभिः जनितशरीरव्यापित्वात्। सूक्ष्मः, प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्न-स्योत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य श्रूयते, "समः सुप्तिष्वा समो मयेन समो नागेन समः एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादि-षु प्रदेशेषु। तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिरूपेण क्षेत्रज्ञमेव प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्या-त्मिकेन। अपि च समः सुप्तिष्वित्यादिना शास्त्रवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्मा-द्दोषः" भा०। "ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात्" सू०। "ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वे स्वे कार्ये प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति विचार्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा, स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपि च देवता-धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासां-मेवाधिष्ठातॄणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रसीदेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्ते इदमुच्यते। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति। तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते। ज्योतिरादिभिरग्न्या-द्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्व-स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुञ्च व्याचष्टे तदामननादिति। तथा ह्यामनन्ति "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि"। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते। नहि देवता-मात्रत्वं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते। तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम्। तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योति-रुपवचनेनैतमेवार्थं द्रढयति। "स वै वाचमेव प्रथममत्य-वहत् सा यदा मृत्युमत्यवहत् सोऽग्निरभवत्" इति च। एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्य-ग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्याख्यात्या भवति। स्मृतावपि "वागध्यात्मेति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः। वह्निस्त्वा-धिभूतन्तु वह्निस्त्वाधिदैवतम्" इत्यादिना वागादी-नामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम्। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति तदयुक्तम् अचक्षुरादीनामपि शकटादीनामनडुहा-द्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ चाग-माद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते। यदप्युक्तं देवताना-मेवाधिष्ठातॄणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति